

6. Az emberi jogokkal kapcsolatban, de azokon túl is, normákat és értékeket keresnek, melyek konszenzusképesek az európai társadalmakban, képesek összekötni azt, aminek össze kell nőni.⁴² A kísértés, hogy a felekezetek ill. egyházak „értékszállítóként” működjenek, ezzel bizonyítván társadalmi hasznosságukat, általános jelenkori csapda. Az adott közösség saját teológiájából származóan etikai orientációkról beszélni, pl. a 10 parancsolatot egészét szerepeltetni a játékba és a Hegyi Beszéd üzenetét kontextusától nem izoláltan megfogalmazni olyan lehetőség, mely, bár kritikusán, de összeköthető a *konciliáris folyamattal* és a *világethosszal*.⁴³

7. Az *igazságosság* kérdése az európai államokban a különbségek szükséges kiegyenlítése által különösképpen is áll. A keresztény-zsidó igazság-értelmezés, mely nem elválasztható az egy Igaztól, és amely az igazságot sola gratia adja, kivezethetne a követelés és ellenkövetelésen alapuló igazság-értelmezés zsákutcájából.⁴⁴

Bizonyos, hogy a felsorolt hét témakörrel még messze nincs leírva minden, ami napirenden van. Európa globá-

⁴² Ld.: B. Tibi: *Multikultureller Werte-Relativismus und Werte-Verlust. Demokratie zwischen Werte-Beliebigkeit und pluralistischem Werte-Konsens*. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung das Parlament*. B 52–53/1996. Még mindig fontos: *Die Tyrannei der Werte*. Szerk.: S. Schelz. Hamburg. 1979. (C. Schmitt, E. Jünger és S. Schelz írásaival).

⁴³ A kritikai folyamathoz vezet K. E. Nipkow, i. m. (28. megj.) 522–534. old.

⁴⁴ Ld.: W. Huber: *Partei nehmen für Gerechtigkeit. Was heißt Öffentlichkeit für die Kirche?* In: *U. A. Folgen christlicher Freiheit. Ethik und Theorie der Kirche im Horizont der Barmer Theologischen Erklärung*. Neukirchner Beitr. zur Syst. Theologie 4. kötet. Neukirchen-Vluyn. 1993. 239–248. old.

lis felelőssége, háború és béke, gazdagság és szegénység – többek között – korántsem csekélyebb jelentőséggel bíró témák, de az azokra a témákra való szorítózkodás, melyek az egyesülési folyamatból következnek, épp elég kihívás elé állítanak, melyeket a teoretikus áttörés, a tanárképzésben beálló következmények, a tantervekben és keretirányvonalakban valamint a tankönyvek és oktatási modellek megváltoztatásában – nem csupán nemzeti, de európai szemszögből is – fel kell dolgozni.

Ha ezáltal egy-egy nemzeti kedvenc téma a háttérbe szorul, az az Európában szükséges megértetés értelmében még nyereség is lehet.

KIVONAT

Az európai oktatáspolitikai majd három évtizedig kizárta kezdeményezései sorából a vallás/vallásoktatás kérdését, hogy ezzel elkerülje a járulékos nehézségeket, melyek az európai egyesülési folyamattal járnak. A 3. KSZE konferencia *vallásszabadságról* hozott döntései óta (1989 Bécs) határozott változás észlelhető ezen politika területén. Egy pozitív vallásértelmezés okán tematizálnak olyan kérdéseket és problémaköröket, mint az emberi jogok, multikulturalitás, értékre nevelés és igazságosság a képzés területén. A valláspedagógia az előtt a kihívás előtt áll, hogy ezeket a témákat teológiailag, szakdidaktikailag és oktatásméleti szempontból európai szemszögből vizsgálja.

Fordította: Körmeny Petra

BALLA PÉTER

Bevezetéstani jegyzetek az Apostolok cselekedeteihez*

Különös tekintettel a történelmi megbízhatóság kérdésére

A bevezetéstani kérdések szorosan összefüggnek a mű történelmi megbízhatóságának a kérdésével. Két fő irányzat vitája jellemzi az elmúlt két évszázadot: Az Apostolok cselekedetei (ApCsel) nem a történelmi megbízhatóság igényével született, hanem egy *tendencia* jellemzi: kibékíteni a Pál által képviselt pogánykereszténység és a Péter apostol által képviselt zsidókereszténység irányzat közötti ellentétet (19. sz. közepe: F. C. Baur: *Tendenzkritik*). A 20. sz. közepétől újra erősödő nézetre jellemző példa Hans Conzelmann, aki szerint a mű a parúzia késése problémájának

teológiai megoldása: alapvetően teológiai mű. Haenchen-nél is a mű teológiai jellege a történelmi érték rovására lett hangsúlyozva.

A kutatás-történetben a bauri felfogásra a 19. sz. végétől a történelmi megbízhatóság melletti érvelés válasza jelentkezett, pl. Ramsay földrajzi kutatásai alapján, majd a 20. sz. közepi kritikára az elmúlt húsz esztendőben egyre nőtt az ApCsel történelmi értéke felmutatásának szakirodalma (pl. Martin Hengel, Colin Hemer és a hatkötetes tanulmánygyűjtemény: *The Book of Acts in Its First Century Setting*).

Előadásomban úgy szeretném ismertetni a főbb érveket e két álláspont mellett és ellen, hogy a saját véleményemet is megosztom a hallgatókkal, de előre jelzem, hogy a bevezetés-

* Habilitációs előadás az Evangélikus Hittudományi Egyetemen, 2001. október 15-én.

tanban sokszor az dönti el, hogy egyes kérdésekben hogyan foglalunk állást, hogy mekkora súlyt tulajdonítunk egyes érveknek. Az egyéni véleményalkotás e tárgyban minden tanár és diák feladata, így kedves hallgatóimnak is maguknak kell kialakítani bevezetési álláspontjukat. Ezen előadás szeretne támpontokat adni az önálló gondolkodáshoz.

AZ APCSEL MŰFAJA ÉS CÉLJA

Ez a két témakör szorosan összefügg, hiszen azért írta meg a szerző művét épp olyan formában, amilyenben előttünk áll, mert ezt tartotta a legalkalmasabbnak célja elérésére.

Az ApCsel valószínűleg egy kétkötetes mű második része. Erre utal a Lukács eleje, valamint az ApCsel eleje közötti kapcsolat: mindkét művet Theofilosznak címzi a szerző (talán egy gazdag patrónusnak, aki anyagilag is segít a mű kiadásában); és a Lukács vége, valamint az ApCsel eleje közötti kapcsolat: Jézus mennybemenetelének kétszeri elbeszélése Lk 24,50–51-ben ill. ApCsel 1,9–11-ben. (Vö. *Josephus: Contra Apionem* 2,1; ahol egy kétkötetes mű második részének bevezetése nagyon hasonlít ApCsel elejéhez: „E művem első kötetében, nagyra becsült Epaphroditusom, a mi fajunk régi voltát bizonyítottam... Cáfoltam Manetho, Chaeremon és mások állításait. Most folytatom azzal, hogy cáfolom a többi olyan szerzőt, aki támadott bennünket.”)

A szakirodalom ezért gyakran használja a „Luke-Acts” kettős-egy kifejezést (pl. 1954-ben *The Interpreter's Bible*, vol. 9., 3. old.). A két mű együtt a leghosszabb irat az Újszövetségben egyetlen szerzőtől, s az Újszövetség több mint egynegyedét teszi ki. A kettős mű mindkét részének van történeti jellege, de mégis más és más műfajúak: mind a négy evangélium – s közöttük Lukács is – úgy beszél el Jézus életét, hogy teológiai vallomást, bizonyosságot is tesz eközben, az ősegyház kezdeti történetét leíró ApCsel pedig egyetlen mű az Újszövetségben a maga műfajában.

Az ApCsel megértésében nem lehet figyelmen kívül hagyni a kérdést: miért írt Lukács folytatást az evangéliumához. ApCsel-t ne önmagában próbáljuk meg megérteni, hanem Lukács evangéliumával összefüggésben! Vitatott kérdés, hogy Lukács prológa (1,1–4) mennyiben mérvadó az ApCsel olvasásakor. Egyesek szerint csak az evangéliumhoz írt előszó, mások viszont azt hangsúlyozzák, hogy a kettős mű bevezetése is egyben. Az előbbi nézetet vallóknak is el kell ismerniük, hogy a szerző munkamódszerébe bepillantást engedő prologus egyes elemei az ApCsel megírásánál is jellemezheték az író, pl. hogy szorgalmasan utánajárt a hagyományoknak.

ApCsel-nek eredetileg talán nem volt külön címe – hanem csak akkor nevezték el, amikor a két kötet különvált –, mert a 2. sz.-ban többféle címe volt: Tertullianus: „Lukács memoranduma”; „Lukács kommentárja” (*On Fasting* 10). Muratori kánon-törredék: *acta omnium apostolorum* („az összes apostol cselekedetei”).

Mai címe először az *Anti-marcionita prologus* Lukács-hoz írt részletében (2. sz. vége?) és talán Irenaeus *Adversus Haereses* 3.13.3-ban (*Lucae de apostolis testificatio*) fordul elő.

A *Praxeisz* („cselekedetek”) ókori műfaj híres emberek teiről vagy városok eseményeiről, pl. Kalliszthenész műve Nagy Sándor cselekedeteiről (Kalliszthenész Nagy Sándor kortársa volt), Polybius (1.1.1), Diodorus Siculus (1.1.1). Azonban ez az ókorban nem volt egy pontosan körülírt, egységes műfaj. A feliratbeli kifejezés tehát nem sokat segít a mű műfajának meghatározásában. A legtöbb kutató elismeri, hogy történeti cél vezette az író, de sokan hozzátesszik, hogy az ókori történetírás főbb példáitól mégis eltér. Az ApCsel-beli beszédek kapcsán pedig mindjárt látni fogjuk, hogy a kutatók eltérnek a tekintetben, hogy Thuküdidész kicsit lazább vagy Polybius szigorúbb felfogását tekintsük párhuzamnak abból a szempontból, hogy mennyire szabad a történész egyes idézett beszédek megfogalmazásában.

A mű azonban nem szól minden apostolról, hanem csak kettőről részletesebben, de róluk sem életrajzi részletességgel (1–12 főként Péterről, 13–28 főként Pálról), és még kettő másikat említ név szerint: Jánost és Jakabot, az Úr testvérét. (Ezek közül is csak Péter és János volt ott a tizenkettő között.)

A szerző inkább Jézus szavai és tettei folytatása elbeszélésének tekintette művét, ApCsel 1,1 szerint (a revidált Károli fordítás itt jobb, mint az új fordítás): Jézus folytatja szavait és tetteit a Szentlélek által, emberi szolgák igénybe vételével (ld. pl. Mauerhofer 1995, 253. old.).

ApCsel 1,8 a könyv földrajzi vázának tekinthető: az evangélium hogyan terjed el a világon, Jeruzsálemtől az akkor ismert világ központjáiig, Rómáig.

A kutatók általában a mű megírása egy-egy konkrét célját nevezik meg, viszont e javaslatok mindegyike túl sarkított. Szerintem valami igazság elem mindegyikben van. A főbb célmegjelölések a következők:

Apológia, védekezés a római fennhatóság előtt: a keresztyén mozgalmat a korai szakaszában a Birodalom nem tekintette ellenségének (Pált sem üldözték, ld. pl. Filippiben, ApCsel 16,38–39; Korinthusban, 18,12–17; valamint Agrippa felmentő szándékát, 26,31–32). E nézet előnye az, hogy megmagyarázza Pál elfogatása, Rómába kerülése részletes leírását, viszont ezen apologetikus elem nem ilyen nyilvánvaló a mű első részében, a jeruzsálemi gyülekezet leírásában.

Amint már láttuk, egy másik nézet szerint a mű célja az őskeresztyénségen belüli ellentétek elsimitása. Kérdés azonban, hogy igaz-e Baur tétele, mely szerint kis, felszíni feszültségek a mélyben rejlő nagy ellentétek maradványai. Pl. Gerd Theissen (in: *FS M. Hengel*, 1996) számomra meggyőzően mutatja meg, hogy az ApCsel 6 elején nem Baur által feltételezett két tábor csap össze, hanem egy zsidókeresztyénségen belüli vita tanúi vagyunk: a görögül beszélő, diasporaeredetű és az arámul („héberül”) beszélő, szentföldi származású zsidókeresztyének között volt a feszültség.

Igaz azonban, a mű azt is bemutatja, hogy Péter missziója is eljut Kornéliuszhoz, míg Pál ismételtén a zsinagógában kezdi misszióját. Ez talán nem tendencia, hanem történeti életszerűség: munkásságuk nem volt kizárólagos, hanem hangsúlyukban tért el.

Az egyház építése: ezt támasztja alá az ismétlődő summa, mely a gyülekezet ill. a hit terjedését deklarálja (6,7; 9,31; 12,24; 16,5; 19,20). Több szerzővel együtt (pl. Carson – Moo – Morris) én is úgy látom, hogy a Lukács evangélium elején levő célmeghatározás az ApCsel-re is érvényes: *...magam is jónak láttam, hogy miután eleitől kezdve mindennek pontosan utánajártam, sorjában megírtam azokat neked, nagyrabecsüilt Teofilus, hogy azokról a dolgokról, amelyekről tanítást kaptál, megtudd a kétségtelen valóságot.* (Lk 1,3–4)

A SZERZŐ

A könyv maga nem nevezi meg a szerzőjét. A hagyomány a 2. sz.-tól egységesen Lukácsot tartotta szerzőnek. A főbb ógyházi forrásaink: Muratori kánon-töredék (rossz latin-sággal maradt fenn, nehezen fordítható):

2–8. sorok: „A harmadik evangélium-könyv a Lukács szerinti. Lukács, az orvos, Krisztus mennybemenetele után, miután Pál maga mellé vette mint jogtudóst (egyesek kijavítják: mint útitársat), a maga nevében írta meg, a maga véleménye szerint (esetleg: tiszteletből, *ex opinione*). Ő sem látta az Urat testben, hanem ahogyan meg tudta állapítani, úgy kezdte el történetét a János születésétől...”

34–39. sorok: „Az összes apostol cselekedete egy könyvben van megírva. A »legkiválóbb Theofilusnak« Lukács foglalta össze azt a néhány dolgot, ami az ő jelenlétében történt, amint azt nyilvánvalóvá is teszi a Péter szenvedésének kihagyásával, és annak (kihagyásával), hogy Pál elindult a városból Spanyolországba...”. További forrásaink: Irenaeus *Adv. Haer.* 3.1 és 3.14.1–4; Anti-marcionita prólogus; Alexandriai Kelemen *Sztrómateisz* 5.12; Tertulianus *Adversus Marcionem* 4.2.4. Eusebius H.E. 3.4 (vö. még: 3.24.15) a legrészletesebb: 3.4.4–6 (Ványó 4/97): „Mindamellert Lukács is megemlíti a Cselekedetekben (Pál) tanítványait, és név szerint felsorolja őket. Elmondja, hogy Timóteus kapta elsőként az efezusi egyház püspöki tisztét, amint Titusz is a kréti egyházakét. Lukács, aki antióchiai származású volt, foglalkozására nézve pedig orvos, és többnyire együtt volt Pállal, de a többi apostollal sem állt felületes kapcsolatban, két, Istentől ihletett könyvben annak a lelki gyógyításnak nyújtotta példáját, amit tőlük tanult el: az evangéliumban, amelyről biztosítja, hogy aszerint alkotta meg, amint rá hagyták azok, akik kezdetől fogva szemtanúi és hirdetői voltak az igének, és azt mondja még, hogy ezeknek elejétől fogva a végére járt, és az Apostolok Cselekedeteiben, amit nem hallás alapján állított össze, hanem saját szemével látta azt, amit leírt.” (Megjegyzendő, hogy bár Marcion az evangéliumok közül

csak Lukácsot használta, mégsem vette át ApCsel-t a maga – eretnek – kánonába.)

Martin Dibelius érve figyelemre méltó: a könyv a szöveg előtt (feliratban) vagy után (utóiratban) feltüntethette a szerzőt, mert ha van címzett, akkor logikus, hogy ismert kellett legyen a feladó is.

Egy másik érv Lukács mellett: nem valószínű, hogy egy anonym iratnak éppen őt – aki nem volt apostol, s nem is volt híres személyiség – találták volna ki szerzőül az ógyházban (bár megjegyzendő, hogy pl. Pesch az EKK-kommentárban azt állítja, hogy az ógyház a páli levelek alapján kereste és „találta meg” – azaz találta ki – ezt a szerzőt).

Ha elfogadjuk Lukácsot szerzőnek, akkor ezzel azt is kimondjuk, hogy az ApCsel valószínűleg ugyanúgy „utánajárás” után született, mint az evangélium (vö. Lk 1,1–4).

Lukács Pál útitársa volt (2Tim 4,11 szerint ott volt vele Rómában), orvos – és valószínűleg az Újszövetség egyetlen nem-zsidó szerzője (Kol 4,10–14 alapján). Hieronymus *De viris illustribus* 7 (és Eus. H.E. 3.4.6) szerint antiókhiai származású. Az ún. „mi-elbeszéléssel” (négy hosszabb szakasz az ApCsel 16. részétől) összhangban van a 2Tim 4, azaz hogy Lukács ott van Pállal Rómában. A többes szám első személyű szakaszokat a kutatástörténet során próbálták a szerző által használt forrásnak tekinteni (pl. Kümmel is), de már Harnack meggyőzően érvel amellett (s azóta többen is), hogy a mi-szakaszok stílusa nem tér el a könyv többi része stílusától, így az a valószínűbb, hogy itt is maga a szerző szólal meg, esetleg saját korábbi feljegyzései felhasználásával.

A szerző antiókhiai származása tézisének erősítheti meg a D-kódex, melyben az ApCsel 11-ben, Antiókiánál is „mi-szakasz” található, azaz többes szám első személy.

A hagyományos szerzőség-nézet ellen felhozott főbb érvek: Az ApCsel nem harmonizálható a páli levelek egyes részleteivel.

a) Pál jeruzsálemi útjainak száma: ApCsel-ben 5, a levelekben 3. A számbeli eltérés önmagában nem ellentmondás, hiszen más a művek célja, tehát Páltól nem kell elvárjuk, hogy minden útját megemlítsen leveleiben. A fő kérdés inkább az, hogy a levelekben említett utak az ApCsel-ben mely utaknak felelnek meg. Galata 1,18 – az első út Pál megtérése után három évvel – megfelelhet ApCsel 9,26-nak. Azonban a második levélbeli út, Gal 2,1 (tizennégy évvel később) a legtöbb kommentátor szerint az ApCsel-ben található harmadik út, azaz az apostoli zsinat alkalmá ApCsel 15-ben. Ezzel kapcsolatban hadd említsem meg, hogy a Gal 2 szövege nem csak az ApCsel 15-nek felel meg, hanem megfelelhet az ApCsel-beli második jeruzsálemi útnak, melyre ApCsel 11,27–30 szerint egy éhínség miatti segítségnyújtás adott alkalmat. Ezen az úton is ott van Pállal Barnabás, ami megfelel Gal 2-nek. Tudom, hogy ez ma egy kisebbségi nézet, de én is erre hajlok, mert különben megmagyarázhatatlannak tartom, hogy miért nem említi Pál a Gal 2-ben a legerősebb érvet: az ApCsel 15-beli egyezséget, amit pedig írásba is foglaltak. Szerintem azért nem említi, mert a Gal 2 írásakor ez az érv

még nem áll a rendelkezésére: ha a dél-galata elmélettel ezt a levelet tartjuk Pál legkorábbi levelének (így pl. a nagy ApCsel és Galata kutató: F. F. Bruce), akkor nincs ütközés a levelek és az ApCsel beszámolója között: Pál második útja az ApCsel 15 előtti, az ApCsel 11-ben leírt út (az éhínséghez kapcsolódóan).

b) Egyesek (pl. Vielhauer) szerint Pál teológiája más a levelekben, mint az ApCsel-ben élénk tárt páli teológia. Ezek részletes egzegézist megkívánó felvetések, itt csak példaszerűen hadd említsek egyet, melynél szerintem nem olyan nagy a különbség, mint amint azt Vielhauer állítja („On the »Paulinism« of Acts”, in: Keck – Martyn: *Studies in Luke-Acts*, 1966). Az egyik ilyen állítólagosan nagy ellentét az ApCsel 17-beli athéni beszéd „természeti teológiája” és Pál „kegyelem-tana” között feszülne. Csak röviden: Az ApCsel 17-ben az ismeretlen istenre utalás egy captatio benevolentiae, és a félbeszakadó történetből is világosan látszik, hogy Pál bizonyosságot tett a feláradott Krisztusról, a megtérés szükségességéről. Nem tanította azt, hogy az ismeretlen istenbe vetett hit megváltó hit lenne. Másrészt, a levelekben pl. Róm 1 egy olyan példa, mely szól arról, hogy a természet értelmes vizsgálataival is megismerhetnénk Istent, azonban az ember elvetette magától ezt a lehetőséget, mikor felcserélte a Teremtő tiszteletét a teremtmények tiszteletével. Kapcsolópont felvetése utáni evangéliumhirdetést találunk mindkét esetben, de hol az egyik, hol a másik a részletesebb. Nem ellentétes Pál-képre utal tehát az ApCsel-beli és a levelekbeli páli teológia.

További érveket fogunk még látni a datálással kapcsolatban is, ezért azokat csak annak kapcsán említem. Térjünk át tehát erre a bevezetési témakörre.

A KÖNYV KELETKEZÉSÉNEK KORA

Három fő hipotézis vetődött fel a kutatástörténetben: Az ApCsel egy 2. sz.-i (115–130 közötti) irat. E tézis főbb képviselői: 1840 táján F. C. Baur: Pál (ill. a pogánykeresztyének) és Péter (ill. a zsidókeresztyének) kibékítése a mű tendenciája, ApCsel a korai katolicizmus útkészítője. A felső határ időben a 2. sz. közepe lehet, mert pl. Jusztin Mártír *Apologia* 1.50.12 (ami Jézus mennybemenetelét említi) talán utal ApCsel-re (ezt vitatja pl. Barrett, aki szerint Irenaeus az első, aki nyilvánvalóan idézi ApCsel-t).

F. C. Burkitt (*The Gospel History and its Transmission*, 1906): ApCsel függ Josephus *Antiquitates* c. művétől (s ez utóbbit i. sz. 93 körülre datálják).

J. C. O'Neill (*The Theology of Acts in its Historical Setting*, 1961, 1970³): ApCsel, valamint Kelemen 1, Pásztori Levelek és Jusztin teológiája közötti hasonlóság 115–130 közötti keletkezésre utal. A szakirodalomból úgy látom, hogy ezek az érvek nem győzték meg a kutatók többségét.

A ma legelterjedtebb vélemény az ApCsel 80–95 közé datálása. A főbb érvek e nézet mellett: Lukács evangéliuma 70 utáni, ApCsel pedig Lukács utáni; ApCsel 95 utáni nem lehet, mert a Domitianus féle keresztyénüldözés után nem lehetne ilyen pozitív véleménnyel a római hatóságokról.

Azonban Lukács evangéliuma 70 utáni datálása problematikus. Vizsgáljuk meg röviden a Lukács 70 utáni datálása melletti két fő érvet: A két-forrás elmélet, mely szerint Lukács használta Márkot és egy fenn nem maradt, csak Mátéból és Lukácsból hipotetikusan nyerhető, Q-val jelölt beszédgyűjteményt. Itt csak röviden jelzem, hogy az ún. szinoptikus kérdés kapcsán manapság újra nyitottá vált több kérdés is: Márk az első evangélium, vagy netán fenntartható az egységes ógyházi hagyomány, mely szerint Máté a legrégebbi?

Kell-e feltéteznünk egy önálló Q-forrást, vagy Lukács használhatta Mátét, amint azt pl. E. P. Sanders állítja? (Michael Goulder és Darrell Bock – két egészen eltérő kritérium-rendszerű szerző – a közelmúltban írt egy-egy nagyon részletes Lukács-kommentárt a Q hipotézis nélkül.)

Mk datálása sem egyértelmű, valamint az sem, hogy a nála levő anyag irodalmi függőség útján került-e Máté és Lukács evangéliumába. Utóbbinál nagy mennyiség hiányzik Márk evangéliumából, mely kihagyást nehéz megmagyarázni (igaz, hogy a két-forrás elmélet ezek miatt sok módosuláson ment át, pl. ma már a legtöbben, akik ezzel az elmélettel dolgoznak, feltételezik, hogy Máté és Lukács nem a mi kezünkben levő Márkot használták).

Summásan csak annyit jelzem, hogy a hagyományanyagok területenkénti fejlődése, valamint az evangélista szerzők személyiségének különbségei is megmagyarázhatnak sok eltérést az alapvetően mégis hasonló hagyományanyagban, ezért az irodalmi függőség hipotézise nélkül is megoldható a szinoptikus kérdés. E hipotézis semmiképpen nem elég erős ahhoz, hogy bizonyítsa Lukács 70 utáni keletkezését.

A másik fő érv a 70 utáni datálás mellett azoknak a jézusi logionoknak az egzegézise, melyek Jeruzsálem pusztulását megjövendölik. Sok kutató szerint ilyen pontos egyezés Jézus szavai és az események között csak az események ismeretében történő visszavetített „jövendölésként” állhatott elő: *vaticinium ex eventu*-nak tekinthető. Erre azonban nem csak azt lehet felelni, hogy Jézus jövőbe látásának hite nem tagadható meg attól, aki Jézus Isten-Fiúságában is hisz, hanem azt is, hogy pl. Jeremiás könyvében, a 6. részben vannak olyan próféciák Jeruzsálem pusztulásáról, melyek meglepően pontosan utalnak a város körüli sáncépítésre is (Jer 6,6; ld. még Ez 21,27), azaz Jézus ilyen próféciák alapján is szólhatott a város pusztulásáról. E textusok nem kényszerítenek bennünket Lukács 70 utáni datálására.

APCSEL 70 ELŐTTI KELETKEZÉSE

A főbb érvek e hipotézis mellett: ApCsel nem negatív Rómáról; ez a Neró féle keresztyénüldözés előttre is utalhat (64–65 előtt), a Domitianus féle üldözés közeledte táján viszont ez valószínűtlen (ellenérv: éppen az Lukács célja, hogy 80 után elmondja a római hatóságoknak: korábban nem voltak ellenségesek a keresztyének iránt, ezért most se legyetek azok).

Harnack eleinte maga is későbbre datálta az ApCsel-t, de később megváltoztatta véleményét az ApCsel befejezé-

se alapján: 8 fejezet szól a Pál elleni jogi procedúráról, így nem valószínű, hogy a szerző nem mondta volna meg, hogy mi lett a vége; valószínűbb: a mű írásakor Pál még élt (ellenérv: Lukács szándékosan, teológiai célzattal nem ír Pál haláláról, hogy az ne „ellensúlyozza” Jézus halálát az evangélium végén).

Ha Lukács tudott volna Pál kiszabadulásáról, megemlíttette volna mint érvet: a keresztyénység Róma szerint „ártatlan”.

Lukács az ApCsel-ben nem hivatkozik Pál leveleire (ez nem csak amellel említhető érv, hogy a szerző nem Pál útítársa, hanem a korai datálás mellett is: ApCsel keletkezésekor még nincsenek összegyűjtve Pál levelei).

Lukács úgy ír a zsidóságról, mint törvényes, bevett vallásról, ez a 66–70-es zsidó háború után nem lett volna így (ellenérv: Lukács úgy ír, ahogy az az események korának megfelelő).

Lukács nem csak a Neró féle üldözést nem említi, hanem Péter halálát sem (ez is a korai datálás mellett szól).

ApCsel nem említi Jakab, az Úr testvére kivégzését (i. sz. 62), amit a szanhedrin rendelt el Festus prokurátor halála után (s az új prokurátor megérkezése előtt), bár nem volt halálos ítélet hozatalára joguk.

A hajótörés leírása friss élmény benyomását kelti (ellenérv: Lukács jó író, képes beleélni magát egy időben távoli eseménybe is).

ApCsel nem említi Jeruzsálem pusztulását, pedig azt Jézus megjövendölte (ezzel szemben Agabus jövendölésének beteljesedése hangsúlyos, tehát a szerző bizonyára élne azzal a lehetőséggel, ha egy prófécia beteljesedéséről beszámolhat Jézus esetében is).

Összefoglalás: fenntartható az a nézet, hogy az ApCsel i. sz. 62 körül keletkezett (bár hangsúlyozandó, hogy ez ma egy kisebbségi vélemény). A keletkezés helye eldönthetetlen (Antiókhia, Róma és Efezus a főbb javaslatok a kutatók között, Róma a leggyakoribb javaslat).

Azaz – úgy tűnik – fenntartható az a nézet, hogy Pál útítársa, Lukács írta az evangéliumot, még Pál életében, azaz az i. sz. 60-as évek elején. Ha ezzel a munkahipotézissel dolgozunk, még említenünk kell egy-két olyan témakört, melyek összefüggenek az ApCsel történeti megbízhatósága kérdésével.

A SZÖVEG-HAGYOMÁNY

Különös jelenség, hogy a D-kódex szövege kb. 10%-kal több, mint pl. a Cod. Sinaiticus és Vaticanus szövege. (A D-kódexről, valamint az ún. nyugati szövegtypusról ld. Czachesz István cikkeit, *in* Bolyki J. (szerk.): *Az ApCsel a D-kódexben* (1995, KRE HTK).

Barrett felveti (1994, 29. old.): talán azért van többféle szövegünk ApCselről, mert Lukács evangéliumától különválása azt is eredményezhette, hogy nem tartották kanonikusnak a korai időkben. Több mint 100 évvel ezelőtt Blass, majd Zahn, az utóbbi időkben pedig Biosmard és Lamouille

érvelt amellett, hogy maga Lukács írt két verziót. Számomra bátor álláspontnak tűnik, hogy Pröhle Károly professzor is ezt a nézetet említi bevezetéstánában, szerintem is komolyan veendő hipotézis.

Itt megjegyzendő, hogy maga a szerző viszont valószínűleg tekintélyt igényelt művének, mert *Septuaginta*-stílusban ír. Marshall (1980, 18. old.) szerint Lk „szent történetet” szándékozott írni: valószínűleg úgy hitte, hogy az általa feljegyzett eseményeknek ugyanúgy Isten a szerzője, mint az Ószövetségben elbeszélte eseményeknek. Szerinte a korai egyház története Isten folytatódó munkásságának bizonyossága.

Mindenképpen figyelemre méltó, hogy az i. sz. 1. sz.-ban nem született más ilyen kísérlet az „apostolok cselekedeteinek” feljegyzésére. Talán az egyház kezdetben nem tudta, mit kezdjen vele. Többféle szövege létezett. Ropes szerint eredetileg talán a „nyugati szöveg” volt az ApCsel kanonikus formája, melyet később váltott fel egy öregebb és felsőbbrendű, „kanonizálás előtti” szöveg. (ld.: *The Beginnings of Christianity*. vol. 3, ccxlv köv. old.) Valószínűbbnek találom Bolyki professzor úr tézisének, aki egy misszói céltudatosságot is megtalálhatónak lát a D-kódex többleteiben, tehát ezt egy későbbi szerkesztő művének tartja (ld. cikkét a fent említett műben: *Az ApCsel a D-kódexben*).

A BESZÉDEK TÖRTÉNETI MEGBÍZHATÓSÁGA

Ez azért különösen is fontos kérdés, mert ApCsel az egyetlen forrásunk az őskeresztyén gyülekezetek életéről (a levelek indirekt forrás-volta mellett). A kutatás-történetben Dibelius tézise nagy hatással volt sokakra, szerinte a beszédek Lukács kreativitásának tanúi.

Fő érve a beszédek stílusbeli egységessége, s az egész mű stílusának megfelelő volta. Emellett rámutat Thuküdidész történetírói vallomására, mely szerint a Peloponnészoszi háborúról szóló beszámolójában (1.22) a harcok előtt a hősök által mondott beszédeket nem szó szerint adja vissza. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy Thuküdidész valójában arról szól őszintén, hogy nem mindig volt képes szó szerint emlékezni arra, amit hallott, valamint egyes esetekben mások beszámolójára kellett támaszkodnia. Azt azonban világosan hozzászólja, hogy igyekezett az alkalomnak megfelelően kiegészíteni a beszédeket, és közel maradni annak az értelméhez, ami elhangzott. Tehát semmiképpen sem hozható fel a kitalált beszédek tézise mellé érvként. Polybius (2.56.10) megrója azokat, akik erkölcsi tanítás érdekében kitalálnak jeleneteket, s szerinte a történetírónak azt kell elmondania, ami valóban történt s ami valóban elhangzott. Volt tehát példa a fikcióra történeti jellegű művekben is, de Lukács (a Lk 1,1–4-beli prólógus alapján) nem abba a körbe tartozott, aki fiktív beszédeket írt volna. Önmagában az, hogy saját stílusában (nyilván sokszor rövidítve) közli a beszédeket, nem jelenti azt, hogy azoknak ne lett volna történeti alapja, s ne felelhettek volna meg főbb pontjaikban az elhangzott beszédek tartalmának.

EGYES KONKRÉT TÖRTÉNETI ADATOK MEGBÍZHATÓSÁGA

Mint már a bevezetőben jeleztem, az elmúlt húsz évben publikált újabb vélemények ismét az ApCsel történeti megbízhatóságát tartják valószínűnek. Pl. Martin Hengel így summázza kutatásait (*Acts and the History of Earliest Christianity*, 1979, 60. old.): Lukács „nem kevésbé megbízható, mint az ókor más történészei”. Colin J. Hemer sajnós posztumusz kiadású könyve, *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History* (1989, WUNT), sok konkrét területen mutatja be, hogy Lukács elbeszélései sok részletben megfelelnek az 1. sz.-ról való ismeretinknek (beleértve pl. a kor hajózási szokásait). A többkötetes *The Book of Acts in Its First Century Setting* számos alapos tanulmányban mutatja be, hogy az ApCsel megfelel annak, amit más források alapján az első század római provinciai állapotairól, helytartóiról, börtöneiről, földrajzi leírásairól tudunk, vagy azzal, amit pl. a kor zsinagógáiról ill. magáról a szanhedrinről tudunk. Howard Marshall összefoglaló tételével egyet tudok érteni (1980, 37. old.): ha Lukács megbízható az apró részletekben, akkor valószínűleg megbízható a nagyobb epizódok tekintetében is.

Éppen ezért meg kell végül említsek két olyan konkrét történeti részletet, melyben az ApCsel eltér attól, amit a másik fő kortárs forrásunkból, Josephus-tól tudunk.

ApCsel 5,36–37 szerint felkelt Teudás, majd utána Galileai Júdás. Josephus azonban mintegy negyven évvel Júdás utáni időre teszi egy bizonyos Teudás működését (Ant. 20.5.1). Itt nem csak az a lehetőség áll előttünk, hogy Lukácsot megbízhatatlannak tartjuk, hanem az is, hogy esetleg Josephus egy másik Teudásról ír, vagy esetleg ő téved az időpontban.

A másik eltérő adatot Lukács egy római tisztól idézi, aki szerint egy bizonyos „Egyiptomival” négyezren tartottak (ApCsel 21,38). Josephus szerint e felkelőnek harmincezer követője volt (Ant. 20.8.6). Itt az egyik forrás nyilván

téved, azonban ez nem biztosan Lukács, hiszen Josephus-kutatók szerint Josephus gyakran túloz számadatainál, különösen a tömegek leírása esetén.

Így e két esetben sem valószínű, hogy az a Lukács téved, aki egyébként jól számol be más kortörténeti konkrétumokról, pl. I. Heródesz Agrippa haláláról, a 40-es évekbeli palesztinai éhínségről, Claudius ediktumáról, Félix és Fesztusz helytartóságáról. Konklúzió: úgy látom, hogy továbbra is komolyan vehetjük Lukács saját szándékát (vö. Lk 1,1–4) az ApCsel tekintetében is: a szerző azt akarja megmutatni, hogy a hit biztos alapokon nyugszik. Ez nem zárja ki az író egyéni hangját, stílusát, de valószínűtlenné teszi, hogy szabad fikciót alkotott volna.

Ez azonban csak kiindulási munka-hipotézis; az ezegézis döntheti el a kérdést, hogy Lukács történetileg mennyire megbízható.

Eddigi munkásságom alapján úgy látom, hogy megérdemli a bizalmunkat: az ApCsel megbízható forrás az őskeresztység első évtizedeiről.

TOVÁBBI AJÁNLOTT IRODALOM

Benyik György (szerk.): *Az Apostolok Cselekedetei*. Biblikus konferencia Szeged. 1993. Megjelent: 1995. JATEPress.

Kommentárok

A régebbi kommentárok (pl. Conzelmann, Haenchen) adatait ld. a *Jubileumi Kommentárban* (mindkét kiadásban Lenkeyné Semsey Klára az ApCsel kommentár írója).

Az újabb kommentárok közül magyar nyelven:

Gál Ferenc, Lenkeyné Semsey Klára.

Német nyelven:

G. Schille (19842), J. Roloff (NTD, 1981, 1988) és kiemelten R. Pesch (EKK, 2 kötetes, 1986);

Angol nyelven: I. H. Marshall (Tyndale, 1980, repr. 1992), D. Gooding (1990), J. R. W. Stott (1990) és kiemelten C. K. Barrett (ICC, 2 kötetes: 1994, 1998) műve.

Monográfia:

M. L. Soards: *The Speeches in Acts* (1994).

Bevezetőstanok: a magyar nyelvűek mellett (Varga Zsigmond, Pröhle Károly, Budai Gergely – Herczeg Pál) U. Schnelle: *Einleitung in das Neue Testament*, UTB, 19962; D. A. Carson, D. J. Moo, L. Morris, Leon: *An Introduction to the New Testament*, 1992; E. Mauerhofer: *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments*, vol. 1, 1995.

Corrigenda

Megköszönve a *Keresztény szolgálat az átalakuló Magyarországon* című cikkem közlését a 2001/12. számban, kérem az alábbi két értelemzavaró sajtóhiba korrigálását.

453. old. 3. bekezdés utolsó sora: „általam” helyett „állam”.

453. old. 9. bekezdés 2. sora helyesen: „praktikus szempontból történt és nem tartalmi különbség alapján”.

Madocsai Miklós ny. lelkész